

Gyermekkép a 16. századi Németalföldön idősebb Pieter Brueghel művein

Idősebb Pieter Brueghel festményein és grafikáin átszűrődő gyermekábrázolása évszázadokra meghatározta a németalföldi festők témáját. A korábban sokszor félreértelmezett festőzszeni munkái híven visszatükrözik kora gyermekképét. Feltételezésem szerint munkái alaposabb tanulmányozásával nemcsak a 16. század hétköznapijaiba és ünnepeibe pillanthatunk be, hanem megismerhetjük, mivel foglalatostkodtak a gyermekek 12–14 éves korukig (Németh és Pukánszky, 2004), azaz felnőtté válásukig.

Bevezetés

Mint azt a szakirodalom bőségesen taglalja, a gyermekekre ebben az időszakban kicsiny, éretlen felnőttként tekintettek, így sokszor nehezen határolható el, hogy melyek azok a tevékenységek, amelyeket valóban csak a gyermekek végeztek.

Brueghel képei ugyanannyira értékelhetők gyermekkor-történeti és kortörténeti dokumentumként, mint művészeti alkotásként. Munkámban a művészettörténeti elemzés helyett arra törekszem, hogy a 16. századi flamandok gyermekképére következtessék. Képei segítségével számos történeti munka, amely ezzel a korrall foglalkozik, kellően alátámasztható. Sok esetben egyértelműen megfigyelhetők azok a tendenciák, melyeket a középkor továbbéléseként és ugyanakkor a században megjelenő reformáció gyermekképének előzményeként ismerhetünk fel.

Mindezek miatt a tanulmány a korábban felismert korra jellemző sajátosságok mélyebb kifejtésére törekszik Brueghel gyermekeket ábrázoló képeinek alaposabb elemzésével. Az idáig pedagógia-problémátörténeti szempontból inkább csak a külföldi szakirodalomban elemzett művész munkái segítenek megeleveníteni a középkori gyermekek életének hétköznapijait.

Gyermekek és iskolák a 16. századi Németalföldön

Németalföldön, akárcsak szerte Európában, a 17. századig még tovább élt a középkor családfogalma: az összetartó erő minden esetben a patrilineáris rokonság, esetenként több, mai értelemben vett, apai ágon rokon család együttélése volt jellemző (Németh és Pukánszky, 2004). Mint ismeretes, a házasságban született fiú az apa alattvalójának számított. Az apa kötelessége az önállósítás volt: a fiúknak 14 éves korban birtokmegosztással, a lányoknak pedig kiházasítással 12 éves korukban (felnőtté válásuk idején) biztosította ezt. Érdemes megjegyezni, hogy a családfő kultuszához nem járult valódi tekintély.

Közismert tény, hogy ebben az időben igen nagy volt a gyermekhalandóság, így érthetőbb lehet az is, hogy miért nem alakítottak ki szorosabb, szeretetteljesebb viszonyt a szülők gyermekeikkel. Mivel igen sok ember élt együtt, nem lehetett a mai értelemben vett intimszféra sem jellemző. Ezt is sokszor felfedezhetjük Brueghel képein, például a *Flamand közmondások* vagy a *Paraszttánc* című művein a csókolózó párok vagy a mások előtt dolgukat végző fiatalemberek esetén.

Gyermekkorról igazából ekkor még nem beszélhetünk a szó mai értelmében, gyermekruhát is csupán 3–4 éves korukig viseltek. Amint kissé idősebbek lettek, minden átmenet

nélkül felnőtt öltözéket kaptak (Zumthor, 1985). Egy másik eklatáns példa, hogy egyes vidékeken a kisfiúk hatéves korukig lányruhát viseltek. Ezt is tanulmányozhatjuk Brueghel képein. A gyermekek, míg el nem érték az iskoláskort, az utcán játszottak, a szegényebbek azért, mert nem volt otthon hely, a gazdagok pedig azért, hogy be ne piszkítsák a házat. Megfigyelhető, hogy az utcai játék általában garázdasággal és fegyelmezetlenséggel párosul. Mindennek kiváló példáját örökíti meg a *Gyermekjátékok* című kép. Az ilyen „szabadtéri nevelés” nem volt egyedülálló ekkor Európában (Zumthor, 1985).

A felnövekvő gyermekek szocializációja természetes volt ekkoriban, hiszen a családba beilleszkedve sajátíthatták el a felnőtt viselkedés normáit: olyanokat, mint például az asztali viselkedés szabályai, templomba járás, ruhaviselet hétköznapi és ünnepnap. A tanulás leskelődéssel, megfigyeléssel, utánzással történik. Ennek nyomait figyelhetjük meg a később elemzett *Gyermekjátékok*, vagy akár a *Népszámlálás Betlehemben* című képen (Hagen és Hagen, 2004). A családokban különösen az idősek nevelték a felnövekvő generációkat olyan erkölcsi tulajdonságokra is, mint a szorgalom, az idősek tisztelete vagy a rendszeresség. Hiszen, mint Erasmus is írta, a gyermekek szívében könnyen eluralkodhatnak a bűnök (Németh és Pukánszky, 2004). Ezért találta fontosnak Erasmus a rendszeres iskolába járást is. A gyermekek rendetlenségének ábrázolására több példát is találunk egyébként Brueghel életművében, ilyenek többek közt a *Számár az iskolában* című, alább elemzett mű egésze, vagy a *Parasztlakodalom* tányérnyaló kislánya.

Manapság minden hét év körüli gyermeknek kötelező iskolába járni és elsajátítani az írás-olvasást és egyéb ismereteket. Németalföldön, akárcsak a legtöbb nyugat-európai országban, az 1800-as évek második feléig nem volt iskolakötelezettség (Orme, 2003). Ennek ellenére, mint erre a későbbiekben egy Brueghel-kép elemzésével rávilágítok, számos család küldte gyermekét tanulni, és mozgalmas élet folyt az iskolákban.

Néhány gazdag család házitánítót szerződtetett gyermekei mellé, akik az ifjakat még az egyetemre is elkísérték, azonban ezt igen kevesen engedhették meg maguknak (Zumthor, 1985). A szegényebbek gyermekei iskolába jártak. Az iskolamestert csupán arra kötelezték, hogy református legyen, de semmilyen végzettséget nem vártak el tőle. Brabantban például a fiatal, nyomorék polgárokat vagy szolgálatra alkalmatlan inasokat kötelezték, hogy tanítók legyenek. (A tanítóktól csak egy 1655-ös rendelet követelte meg az írni tudást.) A rendszer hibái ellenére az analfabetizmus jóval alacsonyabb volt, mint Európa más országaiban.

A gyermekek háromtól hatéves korukig óvodába jártak, melyet általában egy asszony házában rendeztek be, ahol a szoba egyúttal az asszony konyhájául is szolgált (Zumthor, 1985).

Az iskolát általában egy tágasabb ház két helyiségében rendezték be, ami lehetővé tette a két korcsoportra, vagy szegényekre és gazdagokra való osztást. A tananyag főként a Szentírára és zsoltárokra korlátozódott, valamint alapvető ismeretek elsajátítására. A műveltebb tisztviselők, kereskedők, jogtudósok legfontosabb ismeretnek a szépírást tartották. Ha valaki rosszul viselkedett, mint ezt a *Számár az iskolában* című képen is megfigyelhetjük, büntetést, pálcázást kapott.

Mivel sok iskola és műhely zárt be, számtalan fiatal, sokszor a kiskorúak is az utcára kerültek. Gyakori volt a garázdaság és a kocsmába járás már tizenéves korban is.

Hétköznapiak és ünnepek

A *vásár Hoobokenben* című metszet (1. ábra) kiragad egy tipikus pillanatot egy kisváros életéből. Helyszín a kisváros temetője. A kép jól illusztrálja, hogy ebben az időszakban a temető szolgált találkozási pontként a helybeliek számára, azaz igencsak messze

állt attól az elképzeléstől, amit manapság egy temetőről gondolunk. A kép egyébként egy vallási fesztiválhoz kapcsolódó vásári forgatagot ábrázol.

1. ábra. A vásár Hoobokenben, 1559, rézmetszet, részlet

2. ábra. A festő és a műértő (részlet), toll és tus, kb. 1565–68, Bécs, Albertina

Brueghel képen az emberek beszélgetnek, dolgukat végzik és táncolnak. A kép előterében és fókuszában az emberek élvezik egymás társaságát, sok gyermek is megfigyelhető rajta. Legtöbben közülük is a felnőttekhez hasonlóan táncolnak, néhányan íjászatot gyakorolnak, néhányan pedig márványgolyócskákkal játszanak. Ezt a foglalatosságot egyébként a *Gyermekjátékok* című képen is felismerhetjük. Mindezekből kitűnik, hogy a templomok körül, a temetőkben micsoda élet alakult ki ekkoriban. Mindennek a térnek a gyermekek is ugyanúgy részesei voltak, akár csak szüleik.

Érdeemes megfigyelni még azt a jelenetet, ahol egy bolondnak öltözött ember két gyereket vezet kézen fogva. A jelenettel a festő arra tesz erőfeszítést, hogy bizonyítsa: a képen nem csupán szórakozó embereket mutat be, hanem egyúttal azt is kifejezi, hogy a képen ábrázolt bolondozás nem vezet sehova.

Pieter Brueghel – az életfestő

A leginkább gúnyos paraszti ábrázolásairól ismert művészt ma kora legjelentősebb németalföldi festőjeként tartják számon. Művei, ábrázolásmódja, mint erre később kitérek, a 18. századig meghatározó hatást gyakoroltak hazája festőművészeinek témáira, s különösen a parasztábrázolásra.

Dolgozatomban egy olyan aspektust vizsgállok, mely, mint már említettem, a hazai szakirodalomban még kevésbé feldolgozott: milyennek ábrázolta Brueghel kora gyermekeit?

Mindennek alaposabb megvizsgálása előtt fontosnak tartom, hogy megismerjük röviden a művész életútját.

Élete

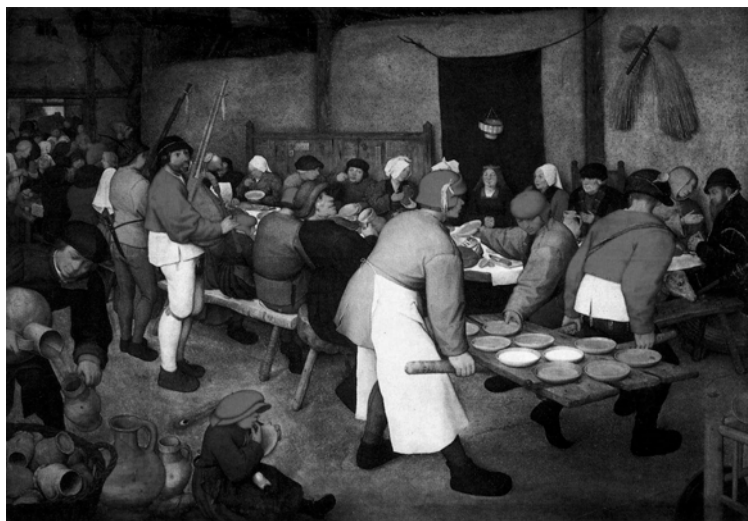
Idősebb Pieter Brueghel, gúnynevén Paraszt Brueghel valószínűleg 1525-ben vagy néhány évvel később (*Hagen és Hagen, 2004*) a németalföldi Brueghelben született. Nevét saját maga választotta, születési helye, a Breda közeli Brueghel nevű falu után

(Gergely, 1998). Életéről kevés adat maradt fenn, azonban néhányat mégis ismerünk róla, hála Karel van Mandernek, aki Vasari hatására megírta a németalföldi és német festők rövid életrajzát.

Brueghel 1551-ben vagy 1552-ben, követve néhány művész példáját, tanulmányútra indult Olaszországba, ahol együtt dolgozott Giulio Clovio ünnepelt olasz miniatúra-művésszel, akit elsősorban Michelangelo munkássága befolyásolt. 1553-ban rövidebb ideig Rómában telepedett le. Erről tanúskodik legkorábbi aláírt képe: a *Tájkép Krisztussal és az apostolokkal a Tibériusz partján*.

A feljegyzés szerint biztos, hogy Brueghel beállt Pieter Coecke van Aelst műhelyébe Brüsszelben 1545 és 1550 közt, majd később (1562-ben) le is telepedett itt, ugyanis a művész lányát vette feleségül. Brueghel 1569-ben Brüsszelben halt meg, és itt is temették el a Notre-Dame kápolnában. Mindkét fia: ifjabb Pieter, gúnynevén a „pokoli” Pieter és a „bársonyos” Jan, festőművészként folytatta az apja által elkezdett művészeti utat.

Képei mint a középkori élet szimbólumai

3. ábra. *Parasztlakodalom*, 1568., olaj; Kunsthistorisches Museum, Bécs

A korábban legtöbbször népies képek derűs, idilli, romantikus ábrázolójának tartott Brueghel műveit csupán az elmúlt évtizedben kezdték átértékelni. A korábbi félreértések abból is eredhettek, hogy nem sok adat ismert életéről, így csupán korabeli metszetek alapján tudtak következtetni (Gergely, 1998). Mander szerint Brueghel sokszor maga is parasztnak öltözve lakodalmakba és más ünnepekre járt, így figyelte meg a parasztokat evés, ivás, tánc és más tevékenységek közben (Gergely, 1998). Bár mosolygó, vidám embereket képein alig látunk, a vaskos emberábrázolás sokakat megtévesztett. Mégis, ha képeit alaposabban megvizsgáljuk, rájöhethetünk azok sok esetben szimbolikus voltára.

Karel van Mander (Brueghel első életrajzírója) szerint Brueghel hitelesen ábrázolta a paraszti társadalmat és életformát (Hagen és Hagen, 2004). Érdeemes megfigyelni, hogy képein szinte elenyésző mértékben jelennek meg szokásos életkörnyezetükben a földön dolgozó parasztok. Vajon miért lehetséges ez? Talán azért, mert ezeken a képeken nem csupán önmagukban és a paraszti társadalom tagjaiként, hanem szimbólumként is értelmezhetők a parasztok: megtestesítik a középkori embert (Németh, 2008). A korábbi, például 15. századi falikárpitokon vagy metszeteken, vallási ihletésű miniatúrákon a

parasztnak „Istentől rendelt” feladatukat végzik a földeken, míg a bruegheli típusfigura és annak továbbélése – ahogy ezt majd látni fogjuk – a szó pejoratív értelmében használja a „paraszt” kifejezést. A holland nyelvhasználatban ugyanis a magyarhoz hasonlóan a paraszt szónak („boer”) két értelme van, és itt minden esetben a primitív kifejezés szinonimájának megjelenítését láthatjuk (Németh, 2008).

A gyermekek ábrázolása műveiben

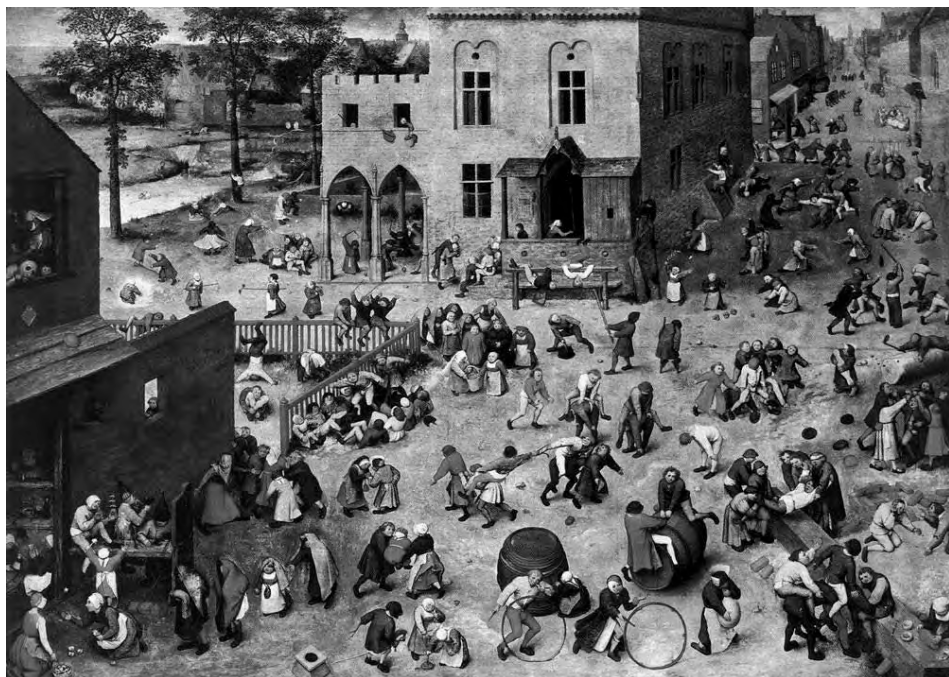
Brueghel számos képén láthatunk gyermekeket. Szinte mindegyikük egészen kicsi, kivétel nélkül szemmel láthatóan nagyjából 12 éven aluliak. Ez valószínűleg azért fordulhat elő, mert ahogy korábban említettem, a lányok 12 évesen, a fiúk pedig 14 évesen már felnőttek számítottak. Brueghel korbeli differenciálást csak magasságukkal érzékeltet. A gyermekek valamennyi képén vagy rosszul, neveletlenül viselkednek (gyakori a már említett tányérnyaló figura), vagy játszanak. A játékok szinte kivétel nélkül valamely felnőttek mellett megélt eseményt dolgoznak fel, utánoznak le, ezzel gyakorolva a felnőtt viselkedés normáit.

Legszembetűnőbb példája a középkori gyermekkép továbbélésének a *Királyok imádása* című kép, ahol a gyermek Jézust egyértelműen kicsiny felnőttnek ábrázolja. Érdeemes megemlíteni, hogy Brueghel képei előtt szinte teljesen ignorálták a gyermekkort mint festészeti témát, hiszen a gyermekkort nem tekintették az emberi élet fontos szakaszának. A középkorban erre az időszakra csupán a felnőttkor előzményeként gondoltak. A gyermekekkel úgy bántak, mint kicsiny felnőttekkel, úgy is öltöztették őket. Erre kiváló példákat találunk Brueghel valamennyi, gyermeket ábrázoló képén, így a már említett *Parasztlakodalom* című vagy az alább tárgyalt *Gyermeekjátékok* esetében.

A lányok mind csontozatukban, testfelépítésükben, mind ruházatukban megfelelnek édesanyjukéinak. Figyeljük csak meg köténykéiket, kendővel szorosan elfedett fejüket. A kisfiúk a képeken ugyanúgy nadrágot, kabátot viselnek, mint édesapjuk, ruhájuk szabásában semmi gyermekre emlékeztető nem látható. Még inkább szembetűnő a képeken, hogy milyen kevés játék látható (Hagen és Hagen, 2004). Ahogy később is kifejtem, a gyerekek a felnőtt események utánzásával szórakoztak inkább. Még Erasmus is csupán a Balgaság szakaszának tartja a gyermekkort, de ő legalább már nyitott a gyermekek megfigyelésére (Németh és Pukánszky, 2004). Brueghel gyermekei egyébként, úgy tűnik, ilyen kevés játékkal is igen jól feltalálják magukat. Az érzelmi kötődés a gyermekekhez valószínűleg kisebb volt az ekkoriban még igen magas gyermekhalandóság, valamint a sok együtt élő családtag miatt is. A mély érzelmek hiánya Brueghel képein is tetten érhető, hiszen sem fizikumukban, sem arcvonásaikban nem igyekezett érzékeltetni gyermeki mivoltukat. Mégis, mindezek ellenére úttörő abból a szempontból, hogy ábrázolta őket. Sok információt tudhatunk meg a 16. századi gyermekek életéről képeinek alapos elemzésével.

A *Gyermeekjátékok* című kép (4. ábra) valószínűleg egy sorozat első darabjának készült, melyben a festő az emberi élet szakaszait akarta ábrázolni, s ez lett volna az *Ifjúság* (Lukácsy, 1981). A kép egyébként 1559–60-ban készült. Hasonlóan a *Flamand közmondásokhoz*, ez a műalkotás is leltárba vesz bizonyos cselekvéseket. Míg az előbbi tablószerűen közel 100 közmondást, addig ez a kép 84 különféle – főként a korábban már említett utánzásra épülő – gyermeki foglalatosságot ábrázol. Brueghel korában mind a humanisták, mind a művészek kedvelt témája volt az ilyen típusú leltár-, sorozatkészítés. A festők szívesen ábrázolták például ily módon a szenteket, a főbűnöket, az évszakokat vagy az emberi élet szakaszait (Kass és Lukácsy, 1985). A képen igen jól látszanak a gyermeki életszakasz, a születéstől a házasságig terjedő időszak tevékenységei, a gyermeknevelés és az asszonyi teendők megismerése vagy a férfiak harci tornája. Egyértelműen felismerhető, hogy mindezek a tevékenységek a felnőtt cselekvések utánzására épülnek. Mint ismeretes, ebben a korban a háznépet a különböző nemek és életkorok

keveredése jellemezte, fiúk és lányok, férfiak és asszonyok együtt végeztek minden tevékenységet, s mivel, ahogy korábban már említettem, nem volt intim szférája senkinek, a gyermekek láthattak mindent, és részt vehettek az összes eseményben. Az elsajátítás elsősorban utánpótlásra épült (*Németh és Pukánszky, 2004*). (A szakirodalomban alaposan feldolgozott tény, hogy az óvodáskorú kisgyermekek manapság is az otthon látott eseményeket utánpótlással dolgozzák fel.)

4. ábra. Gyermekjátékok, 1560, olaj, Kunsthistorisches Múzeum, Bécs

A 4. ábrán Brueghel több mint 250 gyermeket ábrázol. Ilyen részletességű kortörténeti dokumentum a gyermekek tevékenységeiről sem leírásban, sem más képen nem maradt ránk. Brueghelhez hasonlóan egyébként Marten von Cleve is (*Endrei és Zolnay, 1986*) azonos címmel örököltette meg kora gyermekjátékait, de ez sem kidolgozottságában, sem részleteiben nem olyan alapos, mint a Brueghel-kép. Mindezek miatt a kép értékelhető lehet számunkra pedagógia-problémátörténeti aspektusból is. Itt nem csupán játékok ábrázolását látjuk, hanem például a testedzés korabeli módjait is megismerhetjük, olyanokat is, mint a maig fennmaradt golyózás vagy bigézés. (A képen látható valamennyi játék felsorolása és csoportosítása a függelékben olvasható.) Jól elkülöníthetők az utánpótlásra épülő tevékenységek, például keresztelő, esküvői menet, lovagi torna és a hagyományos gyerekjátékok, mint a babázás, csigázás, szélmalom, szappanbuborék-fújás (*Orme, 2003*). Az ekkoriban űzött sportok is jól megfigyelhetők: malaclovaglás, torna, úszás, birkózás, fáramászás. A játékok közül sokat megtalálunk egy 16. század eleji flamand kalendárium miniatúráin is, így a kerepelés, lepkefogás, nyilazás, bigézés, állatkínzás, vesszőlovaglás, tekézés, golyózás, karikázás, szánkózás, kötélhúzás, hógolyózás ugyanúgy megtalálható itt, mint Brueghel képein. Érdemes megemlíteni, hogy nem minden esetben különíthető el, hogy a játékokat valóban gyermekek játsszák vagy felnőttek, hisz ábrázolásukban kicsiny méretükön kívül semmi más nem jelzi gyermeki mivoltukat (*Endrei és Zolnay, 1986; Orme, 2003*).

Az 5. ábrán látható épület gótikus loggiájában csigát hajtó gyerekek olyan játékot játszanak, ami máig ismert bűgőcsigaként. Ezt a játékot egyébként feljegyzik már a 13. századi *Szent Lajos csodái* című krónikában és a *Gargantua* német fordításában is (Endrei és Zolnay, 1986). Egy 16. századi német rézkarcon például ismét csak az utánzásra találunk bizonyítékot. A Miksa császár neveltetéséről szóló *Weisskunig* egyik metszetén ugyanis a lovagi torna kétféle utánzását, nyilazást és apró ágyúk elsütését látjuk (Endrei és Zolnay, 1986). A lovagi tornát ezen a Brueghel-képen is megfigyelhetjük. Mindebből jól látszik, hogy Brueghel nem csupán Németalföldre jellemző középkori gyermektevékenységeket ábrázolt, hanem arra is következtethetünk, hogy az európai gyerekek mivel töltötték hétköznapijait.

Érdemes megemlíteni, hogy a képen egy felnőttet sem látunk. Senki nem figyeli a gyermekeket, szabadon bolondozhatnak, játszhatnak. Jól látható, hogy a kép egyes részein kifejezetten veszélyes dolgokat művelnek játék közben, olyanokat, mint az egymáson való átugrás vagy a késdobálás. Vajon miért nem ábrázolt egy felnőttet sem a képen a művész? Előfordulhat, hogy csupán tablót akart állítani a gyermekjátékoknak, de én inkább arra következtetek, hogy a felnőttek csupán a születés idején, és egészen kicsi korukig, úgy 3–4 éves korukig figyelték gyermekeikre. A képen egyébként ilyen korú gyermekeket nem is látunk. Látunk viszont ilyen piciket például a *Parasztlakodalom* című művön, ahol mind-egyikük anyjuk-apjuk közelében van, például ölében ül és eszik.

A *Gyermekjátékok* című képnek nincs ideális nézőpontja; valószínű, hogy Brueghel ezzel arra utal, hogy minden tevékenység azonos értékű és egyformán fontos számára (Hagen és Hagen, 2004). Azt is kifejezheti, hogy a gyerekek közül egyik sem érdemel különösebb figyelmet, és itt ismét visszautalnék a felnőttek-gyerekek viszonyát jellemző mély érzelmek hiányára, ami itt is tetten érhető.

A *Gyermekjátékok* és a *Népszámlálás Betlehemben* című műalkotásokon sok azonos tevékenységet végző gyermek látható (például bigézés), mégis az utóbbi ki is egészíti ezt, hiszen csak itt figyelhető meg, mit csináltak a németalföldi gyermekek télen: korcsolyáznak, szánkóznak és csúszkálnak a kép tanúsága szerint. Ez utóbbi képen megfigyelhető egy olyan részlet is, ahol egy kislány (vagy talán inkább kisfiú lehet lányruhába öltözve) szülei felé fordul, és tisztelettel beszél velük. Érdemes megfigyelni, hogy ez a jelenet szinte a kép középpontjában helyezkedik el. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a fentebb már említett erények elsajátítása állhatott a gyermekek nevelésének középpontjában.

A *Gyermekjátékokon* szereplő motívumokat más korabeli és következő évszázadban készült metszeten is megtalálunk. Comenius *Orbis Pictus*ában láthatjuk a korcsolyázás,

5. ábra. *Gyermekjátékok*, részlet, pörgettyűzés, csigázás

6. ábra. Szamár az iskolában, 1556, toll és tus, Staatliche Museum, Berlin

távolugrás vagy a versenyfutás példáit (*Endrei és Zolnay*, 1986), néhány francia metszeten pedig a bakugrás szerepel (*Endrei és Zolnay*, 1986).

A 17. század végén francia nyelven összeállították a Hollandiában ismert játékok listáját (*Zumthor*, 1985), ezek szinte mindegyike fellelhető a *Gyermekjátékokon* vagy más Brueghel-festményen. Joggal feltételezhetjük, hogy a lajstrom elkészítésében nagy segítséget jelentettek a festő művei.

Az iskolához való viszony

Németalföld lakosai közül a középkori utazók megfigyelései szerint sokan jártak iskolába; néhányan lejegyezték, hogy Németalföldön mindenki tud írni és olvasni (*Hagen és Hagen*, 2004). Brueghel ezeken a megfigyeléseken „nevet magában”, ezt kívánja kifejezni a *Szamárra az iskolában* című művével. „A szamár sosem lesz ló, még akkor sem, ha iskolába jár.” – mondja a közmondás sok nyelven, ahogy a grafikán a képaláírás is.

A humorosnak ható képet 1556-ban alkotta Brueghel (*Bagley*, 2000a, 2000b). Az iskola és az iskoláztatás ilyen típusú ábrázolásmódja nem előzmény nélküli a 16. században, gondoljunk csak Holbein Erasmus ihlette iskolaábrázolására. A kép komplex szimbólum, hisz kifejezheti egyszerre, hogy a diákok szamarak, vagy mivel igen kiemelt helyet foglal el a képen (mintegy katedrára emelve), hogy a tanár a szamár. Érdekes játék a szavakkal a kép angol címe: „Ass at the school” – az ass ugyanis a fenék szleng változata, és a kép középpontjában épp egy csupaszfenekű gyereket (szamarat?) látunk, akit a tanár épp elfenekel.

Ez az iskolaábrázolás számos kérdést vet fel a korszak oktatási rendszerével kapcsolatban. Bár a tanár középen helyezkedik el, szemmel láthatóan vetélytársra akadt a szamárbán, mint ezt már korábban is jeleztem. Tekintélye azonos az állatével. Körülötte vihogó, rosszkedű, oda sem figyelő diákok tömege. Különösen érdemes felfigyelni arra, hogy legalább 30 gyerek van a háta mögött. Ez a mai nevelési elveinkkel nehezen összeegyeztethető.

A szamár a diákok háta mögött helyezkedik el (talán egy közülük), de istállójából figyeli a terem eseményeit, akár egy iskolamester. Ráadásul kottát olvas, szemüvege lazán az íromány mellé téve. Az egész képen egyedül ő az, aki iskolára jellemző elmélyült tevékenységet folytat: feltűnően intelligensnek hat a sok gyerek közt. Néhány körülötte ülő gyermek arca olyan, mintha nagyon idős és szellemileg nem teljesen ép lenne. Talán kivételt képez a rendetlenkedők közül az a hatfős csoport, akik a sarokban szinte megbújva figyelmesen olvasgatják könyvüket. (Ez kifejezheti azt is, hogy mennyire háttérbe szorul maga a tanulás az iskolában.) Nyilvánvaló, hogy Brueghel saját tapasztalatai alapján festett korképet a korabeli iskoláról, hisz, mint írtam, előszeretettel bűjt meg észrevétlenül hétköznapi és ünnepi eseményeken. Erre utalhat az a kép hátsó részében elhelyezkedő figura is, aki egy rácsos megfigyelőablak mögött leskelődik.

Furcsának hat, de meg kell említeni, hogy a kép legtöbb szereplője teljesen kulturálatlanul viselkedik. Mit jelentsen mindez? Nem gondolom, hogy egyértelműen kimondhatjuk, hogy minden flamand iskola ilyen volt ekkoriban, de Brueghel kíméletlen gyermekkritikája számos kortárs teoretikus munkájában is megjelenik. Talán valóban nem értették a gyermeki lelket, mert nem próbálták megérteni.

A tanár-iskolamester ábrázolása igen nevetséges, tollas kalapja, semmibe révedő tekintete alapján akár felfedezhetjük benne a Brueghel más képein szívesen ábrázolt bolond figuráját is. Persze ezzel azt is kifejezheti, hogy mi a véleménye arról, aki tanít. (Állítólag ekkoriban sok olyan iskolamester akadt, aki még az ábécé betűit sem tudta megnevezni [*Zumthor*, 1985].)

Valószínűsíthető az is, hogy Brueghel azt szándékozik kifejezni, hogy egyetért a protestánsok szerint oly sürgető iskolareformok szükségességével. Erasmus *A balgaság dicsérete* című könyve igen népszerű volt ekkoriban, Brueghel nyilván ismerte, ezzel a

képpel pedig talán arra is utalt, hogy gondolataival mélyen egyetért. Persze ezt nehezen tudjuk bizonyítani, mégis nézzünk csupán egyetlen motívumot. Erasmus szerint az iskolamesterek nem keresik a gyerekek rendetlenségének, rosszasanak okát, a 6. ábrán látott tollas sapkás tanárfigura pedig egyértelműen így tesz. Büntet, de nem vizsgálja, mi váltotta ki a diákokból a rendetlenséget.

Ikonográfiai szempontból nem példa nélküli a számár vagy számárfej osztálytermi környezetbe való helyezése sem. Egy 1479-es fametszeten, mely a Rodericus Zamorensis-féle *Spiegel des Menschlichen Lebens* (Bagley, 2000a, 2000b) illusztrációja, az osztályteremben valaki számárfejet visel. Az iskolába járó számár motívuma az irodalomban is többször felmerült, valószínűleg először Nigellus Wireker szerzetes satirikus költeményében, a *Speculum Stultorum*-ban (Balgák tiüköre, 1180 körül). A műben az egyház és a szerzetesek kritizálása mellett az iskola ellen is kikel. A mű főhőse Brunellus, a számár, aki túl rövidnek találja farkát, és szeretné azt meghosszabbítani, ezért megszökik gazdájától. Salernóba és Párizsba megy tanulni. Salernóban egy londoni kereskedő csodaszert ad neki – ami nem használ –, és nem végzi el a híres orvosi egyetemet. Ezután beiratkozik a párizsi egyetemre, hogy tudós legyen, s itt az angol diákokkal dorbézol hét éven át, mert azt gondolja, hogy minden angol úriember. Ennyi idő után is csak „iá”-t tud mondani, hazaindul, hogy szerzetes legyen. Mivel egyik renddel sincs megelégedve, maga szeretne alapítani egyet. Gazdája megtalálja és ismét teherhordásra fogja. A farkát azonban teljesen elveszíti (Drabble és Stringer, 2003).

Nem tudhatjuk, Erasmus ismerte-e a fent említett művet, de az biztos, hogy a történet évszázadokig igen nagy népszerűségnek örvendett, jó néhány példányát őrzik Európa legnagyobb könyvtáraiban Dublintól Prágán át Kölnig (Ebert, 1837; Bagley, 2000a, 2000b). Az is bizonyos, hogy mind Erasmus, mint Brueghel iskolaképében találunk hasonlóságokat, rokon vonásokat.

Jelentheti a számár mint szimbólum azt is, hogy bolondság olyanokat próbálni tanítani, akik egyáltalán nem az osztályterembe valók, hisz a számár mindig számár marad. Egy biztos: a képen is, mint Brueghel szinte valamennyi képén, kizárólag parasztokat láthatunk. Kifejezi ezáltal talán azt is, hogy a parasztokról beszél általánosságban? A paraszt paraszt marad, hiába tanul? Azaz ha szimbólumként értjük, és általánosságban a balgákról beszél, akkor azt mondja, hogy a balga hiába tanul. Am ha ez volt a festő véleménye, akkor a reformáció erőfeszítéseiről is igen lesújtó képe lehetett. Vajon azt gondolta, hogy hiába minden iskolareformra vonatkozó erőfeszítés?

Értelmezhetjük a rajzot nemcsak a paraszti társadalom, hanem teljes mértékig az iskola kritikájaként is: bár Brueghel főként paraszti életképek festésével foglalatoskodott, mint jeleztem, szimbólumként is felfoghatjuk az alkotást, s így inkább a kor iskolarendszerének kritikájaként foghatjuk fel.

Brueghel képeinek hatása a németalföldi festészet gyerekkép-ábrázolására

A 16. század végétől a flamand festészetet a közönségesség és bumfordiság eluralkodása jellemzi (Németh, 2008). A bruegheli hagyományok teljes továbbélése leginkább a következő fejezetben elemzett parasztképeken érhető tetten. Egyetlen változás a külső helyszínek helyett a belső terek megjelenése és az érzelmek vaskosabb kifejezése volt. Ez néhány művész hatásának tekinthető (Adriaen van Ostade, Jan Miense Molenaer), de ugyanakkor talán annak erőteljesebb kifejezése is lehet, hogy mi ezeknek a művészeknek a véleménye.

Önálló gyermekábrázolásra még mindig nem sok esetben figyelhetünk fel. Megjelenik a gyermekek családon belüli ábrázolása, és sok esetben már nem kicsiny felnőttek, hanem játszó gyermekeként ábrázolják őket (például idősebb Frans van Mieris: *Buborékot fújó fiú* című képén) (Németh, 2008), bár ruházatuk még mindig megegyezik a felnőttek ruháinak kicsinyített másával. Molenaer egyik képén megfigyelhetjük anyja

mellett a kép középpontjába állított fiát. Talán ez már a reformáció által felkeltett fokozottabb gyermekek iránti érdeklődést fejezi ki, vagy épp felhívja a figyelmet arra, hogy a gyerekek és a gyermekkor megértésének nagyobb figyelmet kellene szentelni. A képen a szappanbuborékot fújó gyermek egyértelműen fel akarja hívni anyja figyelmét magára, de ő csak saját magával foglalkozik, vizsgálgatja magát a tükörben.

7. ábra. Jan Miense Molenaer (kb. 1610–1668): *A hiúság allegóriája*, 1633, olaj, Toledo Museum of Art, Toledo, Ohio

Parasztképek

Ha a 16. század végének parasztmulatságokat megörökítő képeit vizsgáljuk – gondolok itt Karel van Mander, Jakob Savery vagy David Vickboons képeire –, akkor könnyen felfedezhetjük a bruegheli tradíció továbbélését (Németh, 2008). Az azonos sémák mögött a reformáció társadalomkritikája áll, hisz Brueghel képei már továbbmutatnak erre a korra. Képeiken a parasztok egyértelműen komikus, groteszk figurákká válnak. Ezeken a képeken még kirívóbb az a viselkedésforma, ami Brueghelnél csak finoman volt érzékelhető. Az intim szféra teljes hiánya és az ösztönök eluralkodása jellemző, így a féktelen mulatozás, zabálás és még a verekedés (késekkel, husánggal) is. Gyakran látni hányó vagy dolgukat végző embereket. Mindezzel az uralkodó viselkedésnorma ellen akarták felemelni hangjukat a művészek – ám sok esetben a 17. század végére, akárcsak a vígjátékokat, ezeket az ábrázolásokat is erkölcsrombolónak értékelték a prédikátorok.

Összegzés

Idősebb Pieter Brueghel munkái rávilágítanak a 16. századi Németalföld gyermeknevelésének és iskolarendszerének mai szemmel látott hiányosságaira. Képei elemzésével bizonyítható, hogy munkái kellően alátámasztják a korról alkotott gyermekképünket. Tablóí híven tükrözik nemcsak a parasztok, hanem a kor emberének életmódját, így művei segítségével bepillantást nyerhetünk a felnövekvő generációk hétköznapijaiba és ünnepeibe is.

A sokszor félreértelmezett képek ma már komplex társadalomrajzként elemezhetők, nem csupán művészettörténeti lenyomatként. Az elemzett művekből kitűnik, hogy a 16. századi Németalföldön még tovább élt a középkori gyermekkép, de már tetten érhető a műalkotásokon is a reformáció hatásai. A képeken megfigyelhetjük a tipikus középkori gyermekábrázolást, azaz kicsiny felnőttet, ám Brueghel kritikája és gyermekjátékok iránti érdeklődése már a következő századok művészetének előfutáraként értelmezhető.

A festő az iskoláról nem volt túl jó véleménnyel, ezért a reformátorok által szorgalmazott változásokat sürgette ő is munkáival.

Képi világának elmélyültebb tanulmányozása, mely további céloom, kiegészítő információként szolgálhat a kor gyermekkor-történetének még alaposabb megismeréséhez.

Függelék

A Gyermejátékok című képen ábrázolt tevékenységek

Utánzás:

Esküvői menet
Keresztelői menet – keresztelői kalács vitele
Játék madárral
Játék egy légyecsapóval
Kiáltozás a semmibe
Disznóhólyagfűjás
Kereplőzés
Lovascsata
Késdobálás
Körterázás
Gólyaláb

Játékok:

Szembekötödsdi
Babázó lányok
Csörgőrázó lányka
Szappanbuborék-fűjás
Kockavetés
Malompörgetés
Szembekötödsdi bottal
Golyózás
Bigézés

Hordón lovaglás
Karikázás
Pörgő-forgó lányok
Játék szélkerékkel
Gólya viszi a fiát
Lovaglás vesszőparipán
Sípál, dobbal muzsikálás
Hintáztatás
Hosszú ló
Vakfázék
Pörgettyűzés, csigázás
Fuss, Hold
Felfelé lódulás
Ördögfogó
Bárányos
Malackodás
Lovaglás a kerítés tetején
Seprűnyél-táncoltatás

Sportok:

Úszás
Tekelés-kuglizás
Vesszőfutás
Torna
Birkózás

Irodalom

Bagley, A. (2000a): Grammar as Teacher. 2009. 10. 08-i megtekintés, Virtual Museum of Education Iconics, 2000 by the Regents of the University of Minnesota, http://iconics.cehd.umn.edu/Lecture_Hall/grammar.htm

Bagley, A. (2000b): The Ass at school. 2009. 10. 30-i megtekintés, Virtual Museum of Education Iconics, 2000 by the Regents of the University of Minnesota, http://iconics.cehd.umn.edu/Lecture_Hall/Bruegel.htm

Drabble, M. és Stringer, J. (2003): Burnell the Ass. 2009. 11. 11-i megtekintés, The Concise Oxford Companion to English Literature, <http://www.encyclopedia.com/doc/1O54-BurnelltheAss.html>

Ebert, F. A. (1837): General Bibliographical Dictionary. University Press, Oxford.

Endrei Valter és Zolnay László (1986): Társasjáték és szórakozás a régi Európában. Corvina, Budapest.

Gergely Mihály (1998): Brueghel varázslatai. Hét Krajcár, Budapest.

Gerszi Teréz (1970): Brueghel és századának németalföldi festészete. Corvina, Budapest.

Hagen, R.-M. és Hagen, R. (2004): Pieter Brueghel, the Elder, Peasants, Fools and Demons. Taschen, Köln.

Kass János és Lukácsy András (1985): Flamand közmondások. Corvina, Budapest.

Lukácsy András (1981): Gyermejátékok. Móra, Budapest.

Németh András és Pukánszky Béla (2004): A pedagógia problémátörténete. Gondolat, Budapest.

Németh István (2008): Az élet csalfa tükei. Holland életképfestészet Rembrandt korában. Typotex, Budapest.

Orme, N. (2003): Medieval Children. Yale University Press, New Haven – London

Rocquet, C.-H. (1991): Brueghel, or the Workshop of dreams. University of Chicago Press, London.

Zumthor, P. (1985): Hollandia hétköznapi Rembrandt korában. Gondolat, Budapest.

Endrődy-Nagy Orsolya
ELTE PPK, Neveléstudományi MA